

کتابداری ایران: گذشته، حال و آینده

فیض‌اله جمالی

کارشناس کتابداری و اطلاع‌رسانی

Email: jamali@irandoc.ac.ir

چکیده

این مقاله به بررسی تطبیقی و سیر تاریخی کتابداری در ایران می‌پردازد و منزلت اجتماعی آن را در گذشته و حال و آینده بررسی می‌کند. و موفقیت و عدم موفقیت کتابداری نوین را در بعضی زمینه‌ها بررسی و توضیح می‌دهد. در پایان به تحولات عمیق و گسترده‌ای که در محیط اطلاعاتی به وجود آمده پرداخته و متعاقب آن بحثهایی پیرامون لزوم بازنگری و تجدید ساختار در نظام آموزشی کتابداری و اطلاع‌رسانی در مجلات، کتابها و کنفرانسها مطرح شده است.

کلیدواژه‌ها

آموزش کتابداری، انتشارات، فناوری اطلاعات، تاریخچه کتابداری

مقدمه

آموزش کتابداری و اطلاع‌رسانی در ایران را باید در گذشته‌ی کتابخانه‌های این سرزمین جستجو کرد. در این صورت باید پذیرفت که آغاز این نوع آموزشها همراه با تاسیس اولین کتابخانه‌ها یا به تعبیر درست‌تر برپایی اولین مجموعه‌ها بوده است. اکنون ما مفهوم دیگری را از کتابخانه‌ها دنبال می‌کنیم که در گذشته مرسوم نبوده. با پذیرش این فرض، تاریخ آموزشهای کتابداری به مفهوم اداره مجموعه‌ها را که البته حفاظت و نگهداری رکن اساسی آن را تشکیل می‌دهد باید به دوران دور یعنی زمان هخامنشیان (۶۴۰ ق.م - ۳۳۸ ق.م) نسبت داد. ادامه این آموزشها را باید در کتابخانه‌های ساسانیان (۲۴۲ م - ۳۱ ق.) و به ویژه در کتابخانه دانشگاه جندی شاپور دنبال نمود (۳: ۲۶)

تعریف مسئله

در قرن نوزدهم که دوران رشد کتابداری و نظریه‌های آن در ایالات متحده و انگلستان بود. قاجاریان بر ایران (۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.) حکومت می‌کردند. که نه اندیشه توسعه ملی دارند و نه در فکر آنند که در رقابت‌های بین‌المللی برای توسعه و نوآوری شرکت کنند. آنها حتی در مقابل اندیشه‌های نو که در اقدامات کسانی مانند قائم مقام فراهانی و امیرکبیر تجلی می‌یافت ایستادگی می‌کردند. بدین ترتیب در ایران قرن نوزدهم و نیمه قرن بیستم، نواندیشی سیاسی که مقدمه و زیربنای توسعه اجتماعی و فرهنگی بود متوقف شد. لذا نمی‌توان انتظار داشت در چنین شرایطی کتابخانه‌های ایران فراتر از کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان رود و استفاده‌کنندگانی به جز شاه و دربار قاجار داشته باشد. در همین دوران کتابخانه‌های عمومی در ایالات متحده رشد می‌یابند و شرایط اجتماعی و فرهنگی مناسب ظهور کتابداری حرفه‌ای و تاسیس دانشکده‌های کتابداری می‌شود.

دوران پهلوي

ایران دوران حکومت پهلوي اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ش.) از طریق زور و فشار، براي توسعه زیر ساخت هاي فني، اقتصادي و فرهنگي مانند کارخانه‌ي نساجي، راه آهن سراسري، بانک ملي دگرگوني در جامعه نيمه فئودالي مواجهه است. همراه با اين تحولات، نظام آموزشي کشور به ويژه آموزش ابتدائي نيز متحول شد. وزارت فرهنگ براي ايجاد و تداوم نظام مذکور تاسيس شد. تاسيس وزارتخانه فرهنگ شرايط بنيان نهادن کتابخانه ملي را به وجود آورد؛ بدون اينکه جامعه کتابداري ايران هنوز با ايده هاي کتابداري نوين آشنا شده باشد. (۴: ۲۷)

نخستين دوره آموزشي کتابداري در سال ۱۳۱۸ در دانشسرای عالی که بعدها به دانشگاه تربيت معلم تغيير نام داد برگزار شد. در ميان مدرسان اين دوره، که ترکيبي از استادان دانشکده تهران و کتابشناسان آگاه به نسخه هاي خطي بود. محسن صبا که کتابداري نوين را در فرانسه آموخته و در سال ۱۳۱۵ به ايران بازگشته بود. هر چند اين دوره آموزشي با نفوذی که کتابداران سنتي در ايران داشتند، برنامه آموزشي محدودی داشت و موفق به آموزش جنبه هاي مختلف علوم کتابداري نگردید. ولي فرصتي بود که صبا شرکت کنندگان در اين دوره را با نظريه هاي کتابداري نوين که در فرانسه آموخته بود آشنا نماید (۳: ص. ۲۶-۲۸) ..

اولین کتاب فارسي در زمينه کتاب و کتابداري را دکتر محسن صبا با عنوان اصول فن کتابداري و تنظيم عمومي و خصوصي در سال ۱۳۳۲ تالیف و در دانشگاه تهران منتشر شد. در همین دهه (يعني در دهه سي شمسي) تنها در سال ۱۳۳۳ ايرج افشار جزوه اي با نام (کتابشناسي ايران) تهیه و تنظيم کرد که به پيوست فرهنگ ايران زمين منتشر شد. در دهه چهل شمسي شاهد رشد و توليد منابع کتابداري در ايران شدیم (۸).

با ايجاد مرکز خدمات کتابداري در سال ۱۳۴۷ و نياز به منابع فارسي براي انجام دادن روند فهرست نویسي و رده بندي براي کتابهاي فارسي و عربي از منابع مورد نياز تهیه و تدوين شد و در اين دهه اولین نشريات کتابداري ايران منتشر کرد.

دوران پس از انقلاب اسلامي

پس از انقلاب اسلامي، دولت موقت، مردم ايران را، به ويژه کارکنان بخش عمومي و خصوصي را براي سازندگی فراخواند. دانشگاهها نيز شامل اين فراخوان شدند و درهاي دانشگاه براي ادامه فعاليتهاي آموزشي و پژوهشي گشوده شد و گروههاي کتابداري در تهران و شهرستان ها به ويژه آنهایی که در سطح فوق لیسانس فعاليت مي کردند و از کمک استادان خارجي بهره مي بردند. با مشکل کمبود و حتي نبود استاد مواجه شدند. از همه دشوارتر وضعيت گروه کتابداري دانشگاه اهواز بود که با رفتن دو نفر عضو هيئت علمي امريکايي که اعضاي يك خانواده بودند، با تعطيلي موقت مواجه گردید. بعد از اين گروه، گروه هاي کتابداري دانشگاههاي شيراز، الزهرا و علوم پزشکی ايران با دشواري زيادي از نظر ارائه کار مواجه شدند.

گروه هاي مذکور مجبور بودند با حداقل عضو هيئت علمي، و بهره گيري از مدرسانی که بیشتر آنها در استخدام سازمان هاي حرفه ايي کتابداري و کتابخانه ها بودند به کار ادامه دهند. در دهه شصت با ادغام مرکز خدمات کتابداري در کتابخانه ملي ابزارهاي اصلي فهرست نویسي و کتابشناسي ملي با اصول علمي منظم تري تهیه و تدوين شد. در اين سالها سازمان مطالعه و تدوين کتب علوم انساني (سمت) که مسئول تهیه و تدوين کتابهاي علوم انساني دانشگاهها است با ايجاد کمیته کتابداري، نسبت به تهیه و تدوين کتابهاي فارسي کتابداري اقدام کرد که اولین ثمره آن در سال ۱۳۷۴ منتشر شد. (۳: ص. ۳۰)

در سال ۱۳۶۵ علي رغم اينکه هنوز تعداد زيادي از کتابخانه ها به ويژه کتابخانه هاي دانشگاهي و اختصاصي، نظام کتابخانه هاي خود را نظام هاي دستي به رایانه اي تغيير نداده بودند و همچنين امکانات رایانه اي شدن به طور مطلوب در اختيار بسياري از کتابخانه ها نبود، کمیته برنامه ريزي ضرورت توجه به موج جديد را که فناوری هاي نوين اطلاعاتي موجب شده بود احساس نمود. همچنين درباره تغيير وضعيت کتابخانه ها و تنوع آنها انديشيده شده بود (۳: ص. ۲۶-۲۸).

بر مبناي چنين پيش فرض هايي، کمیته برنامه ريزي کتابداري برنامه دوره کارشناسي ارشد را در چهار گرايش کتابخانه هاي عمومي، دانشگاهي، آموزشگهي و اطلاع رسانی که در واقع همان کتابخانه هاي

اختصاصی باشد تدوین نمود.

کتابداری نوین

اکنون، کتابخانه‌ها می‌توانند بخشی از اطلاعات مورد نیاز مراجعان خود را مستقیماً از شبکه‌های موجود، به ویژه اینترنت، به صورت رایگان بدست آورند، گرچه روز به روز میزان دسترسی کتابداران به اطلاعات بیشتر خواهد شد، اما میزان کنترل آنها بر آثار کتابشناختی کاسته خواهد شد، زیرا هر شخصی یا سازمان (با هر هدفی که دارد) به راحتی و بدون هیچ حد و مرزی، می‌تواند اطلاعات تولید شده توسط خود یا اطلاعات دیگر را برای دسترسی دیگران وارد شبکه‌ها کند. (۱: ۲۹ و ۵۴)

با ورود رایانه به عرصه کتابخانه‌ها تحولات مثبتی در شیوه‌های ذخیره و سازماندهی منابع اطلاعاتی به وجود آمده به صورتی که برخی از امور دستی از فهرست کارهای کتابخانه‌ها حذف شد. کتابداران نیز ناچار شدند. مهارتهای لازم برای استفاده از رایانه‌ها را فراگیرند. ورود طرح فهرست‌نویسی ماشین خوان (مارک MARC) و گسترش بنگاه‌های کتابشناختی تحول بزرگی در کار فهرست‌نویسی و تبادل داده‌های کتابشناختی به وجود آورد. در ایران نیز چنین تحولی آغاز شده و به تدریج کتابخانه‌های دانشگاهی و تخصصی وارد مرحله عملی استفاده از برنامه‌های رایانه‌ای شده‌اند، در عین حال، کتابداران عموماً مشکلات زیادی در پیاده‌سازی نظام‌های رایانه‌ای و استفاده موثر از آنها دارند. تعداد کتابها و مقالات تالیفی و یا ترجمه شده در این زمینه‌ها و در نتیجه اطلاعات مدرسان کافی نیست به همین دلیل کتابداران و مدرسان کتابداری نقش موثری در طراحی و توسعه نرم افزارهای داخلی نداشته‌اند.

از سال ۱۳۷۷، گروه کتابداری دانشگاه فردوسی اقدام به افزودن درس خاصی در زمینه نظام‌های رایانه‌ای کتابداری کرده است. و دانشجویان عملاً با چند نرم افزار داخلی و خارجی کار می‌کنند. و به تجزیه و تحلیل ساختار آن می‌پردازند (۶: ۵۱)

تاثیر فناوری جدید

رابطه انسان و محیط در عصر فناوری رایانه و شبکه‌ها بسیار گسترده‌تر، متنوع‌تر، سریع‌تر، در عین حال پیچیده‌تر شده است. این کیفیت در کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی که فن آوری را برای خدمات بهتر به کار گرفته، نیز صادق است. امروزه دیوارهای کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی برداشته شده، مرزهای اطلاعاتی آنها از میان رفته و یا در حال کم رنگ شدن است، محیط اطلاعاتی به مدد فن آوری نوین گسترش یافته و دسترسی انسان به اطلاعات در هر جا که باشد به راحتی امکان پذیر شده است، فن آوری نوین سازماندهی، ذخیره، بازیابی اطلاعات و حتی مفهوم اطلاع‌رسانی را متحول ساخته است.

امروزه بخش مهمی از منابع اطلاعاتی به ویژه منابع مرجع، مانند: دایره‌المعارف، انواع واژه‌نامه‌ها، اطلس‌های جغرافیایی و جز آن و پایگاه‌های اطلاعاتی، مانند چکیده‌نامه کتابداری و اطلاع‌رسانی Lisa به شکل الکترونیکی و ... منتشر می‌شوند. فهرست‌های انتشارات مواد الکترونیکی جای خود را در بخش سفارشات باز کرده، آگهی‌های تبلیغاتی مربوط به همین مواد به وفور در مجلات به چشم می‌خورد.

اضافه شدن غرفه‌های جدیدی بنام مواد و خدمات اطلاع‌رسانی به نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران بیانگر وجود چنین تحولاتی است. منابع الکترونیکی، که به صورت دیسکت، لوح فشرده و مواد چندرسانه‌ای و مانند آنها هر روز به بازار ارایه می‌شود، هم به لحاظ حجم، فضا و تجهیزات مورد نیاز، امر بازیگری در سیاست‌های مجموعه‌سازی کتابخانه‌ها را ضروری ساخته است. وجود مجله‌های الکترونیکی (که فهرست آنها در کتاب اولریخ Ulrich آمده است) و یا پایگاه‌های که متن کامل مقاله‌ها را به صورت الکترونیکی در بردارند. (مثل پایگاه‌های موجود در Dialog) همچنین وجود شبکه‌های اطلاع‌رسانی الکترونیکی پیوسته تحولات زیادی را در امر فراهم آوری مواد موجب شده است. کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی اکنون با استفاده از انواع شبکه‌های محلی، ملی و جهانی (مثل اینترنت) قادرند اطلاع‌مورد نیاز مراجعان خود را فراهم آورند و از سفارش و خرید بسیاری از منابع بی‌نیاز گردند، امری که تا چند سال پیش میسر نبود.

فن آوری در کتابخانه‌ها در آینده

پدیده‌های الکترونیکی زندگی بشر را به طور کلی دگرگون کرده و رؤیای ادارات بدون کاغذ را به واقعیت نزدیک کرده است. در چنین محیطی همه چیز در حال دگرگونی است؛ ابزارها؛ روش‌ها، شکل

ها، وظایف و کارکردها، دبیری نخواهد پایید که شرکت های مجازی در همه جا ظهور خواهند کرد. و افراد از طریق پایگاههای وب در فعالیتهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی شرکت خواهند داشت. امروزه زمانی صحبت از "تجارت الکترونیکی" مشتریان الکترونیکی و بالاخره "دولت الکترونیکی" (Government - E) می شود که رابطه شهروندان و دولت از طریق خطوط پیوسته انجام می گیرد (۵: ۱۰۵)

پیشرفتهای دنیای کنونی کتابخانه ها را نیز دگرگون کرده و برای آنها، دنیای وسیعی از اطلاعات را در یک مکان کوچک و حتی بدون دیوار فراهم آورده است. "کتابخانه های رقمی" یا "کتابخانه های الکترونیکی" شکلی از کتابخانه های آینده خواهند بود که مواد اطلاعاتی آن ها را الواح های لیزری و شبکه های اطلاعاتی تشکیل می دهد (۷: ۱۰۵)

با گسترش شبکه های رایانه ای و مواد چندرسانه ای که می تواند ترکیبی از متن، تصویر، صدا و احتمالاً حس بویایی باشد، آموزش بعد تازه ای خواهد یافت و ما شاهد مدارس و دانشگاههای مجازی خواهیم بود. به نظر الوین تافلر با ظهور "مرجع سوم" [۱] ایالات متحده با تجربه ای که از چنین برنامه ای دارد. برای استفاده از کتابخانه و کتابدار در آموزش، برنامه های تازه ای را پیش بینی کرده است (۲: ۱۰۷)

وجود شبکه ها و پایگاههای بزرگ اطلاعاتی، افراد را از مراجعه به کتابخانه بی نیاز خواهد کرد چرا که اطلاعات موجود در شبکه ها چنان وسیع و متنوع است که افراد کارآزموده نیز در استفاده از آن ناتوان هستند. با وجود ابزارهای پیشرفته ی جست و جود اینترنت، به ادعای یکی از نشریات ۹۰ درصد اطلاعات موجود در اینترنت از دسترس جست جو گران دور می ماند و از سوی دیگر از آنجایی که آموزش، یک سرمایه گذاری دیربازده است، و هزینه های جست و جو و خرید اطلاعات در این گونه شبکه ها بسیار بالاست و دانش آموزان و دانشجویان و حتی استادان دانشگاه نمی توانند چنین، هزینه هایی را بپردازند، به همین دلیل کتابخانه ها می تواند با گزینش مواد آموزشی و تفکیک آنها از سایر اطلاعات در کم کردن هزینه و اتلاف وقت دانشجویان و دانش آموزان صرفه جویی کنند.

در مجموع کتابخانه های آینده باید محل تلاقی نیازهای استفاده کنندگان و انبوه اطلاعات پایگاهها باشند و کتابداران خود را برای رویارویی با دنیای عظیمی از اطلاعات و طیف وسیعی از نیازها و خواسته ها آماده کنند و با به خدمت گرفتن ابزارهای مناسب و بهبود سازو کارهای اطلاع یابی و اطلاع رسانی خود به رشد جوامع انسانی کمک کنند.

پانوشت:

[۱] - الوین تافلر دانشمند امریکایی معتقد است جهان تا حال دو تمدن بزرگ را تجربه کرده است؛ تمدن کشاورزی، تمدن صنعتی، جهان در چند سال آینده وارد تمدن دیگری خواهد شد که آن را موج سوم، جامعه فراصنعت یا جامعه اطلاعاتی می نامند.

منابع ماخذ

۱. آزاد، اسداله کتابخانه ها و کتابداران در عصر الکترونیک - مشهد: آستان قدس رضوی، معاونت فرهنگی، ۱۳۶۶. کتابداری و اطلاع رسانی. فصلنامه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. ص. ۲۹ و ۵۲
۲. رادر، هانلورب (۱۳۷۹) "همکاری کتابدار در ساختن برنامه آموزش برای دوران شکوفایی. یک تجربه در ایالات متحده" ترجمه فریده رفیعی مقدم. پیام کتابخانه، س. دهم. ۱ بهار ۱۳۷۹ فصلنامه کتاب دوره سیزدهم شماره سوم پائیز ۱۳۸۱، ص. ۱۰۷
۳. زهیر، حیاتی (۱۳۸۳). مسائل آموزشی کتابداری و اطلاع رسانی در دانشگاه ها کتابداری و اطلاع رسانی. فصلنامه کتاب ۵۷ بهار ۱۳۸۳، ص. ۲۶-۲۸
۴. علوی، بلال (۱۳۸۱) (فصلنامه کتاب دوره سیزدهم، شماره سوم پائیز ۱۳۸۱). ابراهیمی، صفر، بختیاری، محمد "دولت الکترونیک پدیده ای نوین در قلمرو دانش و فن". ایران ۲۰ بهمن، ۱۳۷۹
۵. فتاحی، رحمت اله (۱۳۷۶). برخی از زمینه های تأثیر فن آوری نوین بر کار کتابخانه ها و کتابداران کتابداری و اطلاع رسانی، فصلنامه کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. ۵۱
۶. کیلیوند، گری (۱۳۷۸). کتابخانه دیجیتال. ترجمه محمدرضا سلیمانی. پیام کتابخانه، سال نهم. بهار ۱۳۷۸. ص. ۳۳ و ۴۲